

Принципи побудови двомовного тезауруса фахової мови авіації

*Роботу виконано на кафедрі
англійської філології та перекладу
ЖДУ імені Івана Франка*

Статтю присвячено аналізу проблеми розробки двомовного термінологічного ідеографічного словника англійської фахової мови авіації. Зроблено спробу проаналізувати та узагальнити досвід роботи щодо укладання двомовних термінологічних тезаурусів.

Ключові слова: двомовний термінологічний ідеографічний словник, тезаурус, гіпонімія, синонімія, авіаційна термінологія.

Асмукович И. В. Принципы построения двуязычного терминологического тезауруса языка для специальных целей авиации. Стаття посвящена анализу проблемы разработки двуязычного терминологического идеографического словаря английского языка для специальных целей авиации. Проанализировано опыт работы над составлением двуязычных терминологических тезаурусов.

Ключевые слова: двуязычный терминологический идеографический словарь, тезаурус, гипонимия, синонимия, авиационная терминология.

Asmukovych I. V. The Principles of Aviation Bilingual Terminological Thesaurus Compiling. The article deals with the particular lexicographic aspects of languages for special purposes. The main attention is drawn to the bilingual terminological ideographic dictionary. The article describes the most important features of the ideographic dictionaries, treats the problem of the basic approaches to the bilingual terminological thesaurus compiling.

Key words: bilingual terminological ideographic dictionary, thesaurus, hyponymy, synonymy, aviation terminology.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сьогодні одним з найважливіших завдань лексикографії є проектування таких словників, які б на рівні світових стандартів задовольняли велику потребу сучасної інформатизованої спільноти в систематизованій лінгвістичній інформації. З огляду на це **тезауруси** як словники, які не лише інвентаризують, а й систематизують лексичні одиниці у межах певної мовної підсистеми, потрапляють у поле підвищеної уваги фахівців.

Враховуючи той факт, що бурхливі темпи розвитку в усіх сферах діяльності людства призводять до розширення контактів та глобалізації процесів фахової комунікації, варто констатувати той факт, що назріла нагальна потреба в комплексних дво- та багатомовних термінологічних словниках, оскільки вони, як зазначає Ю. М. Марчук, уможлиблюють обумовити єдині загальні межі термінологічного поля певного фаху на рівні декількох мов [6, 197]. Іншими словами, лексикографічні доробки вважаються важливим кроком до упорядкування, стандартизації лексики певної галузі знання, адже такий словник, будучи результатом лексикографічного опису певної термінології, виступає нормативним документом, у який входять кодифіковані терміни, що орієнтують користувачів на правильне їх застосування. Це, у свою чергу, буде сприяти покращенню контактів і порозумінню між фахівцями різних країн. Саме тому аналіз особливостей і принципів укладання двомовних термінологічних ідеографічних словників є вкрай **актуальним**.

З огляду на вищесказане, **мета** цієї статті – визначити принципи укладання та розробити методику проектування двомовного тезауруса фахової мови авіації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Історія укладання ідеографічних словників має довгу традицію: однією з найдавніших писемних пам'яток тезаурусного типу є створений ще в II-III століттях до н. е. санскритський словник “Амара-коша”. Серед наукових праць, актуальних і на сьогодні, найбільш відомі такі тезауруси: словник П. Роже для англійської мови, П. Буассьєра – для французької, Ф. Дорнзайфа – для німецької, Х. Касареса – для іспанської. Вагомий внесок у розбудову тезаурусної

проблематики зробили Ш. Баллі, Н. Ю. Шведова, В. В. Морковкін, Ю. М. Караулов, Ю. Д. Апресян, О. С. Баранов та ін. У комп'ютерній мережі Інтернет успішно функціонують і розвиваються тезаурус WordNet, багатомовна електронна лінгвістична база EuroWordNet, створені за аналогією до них бази GermaNet, BalkaNet, RusNet та багато інших.

Тезаурус є типом такого словника, який подає лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням [8, 17]. У нашому дослідженні під терміном “**тезаурус**” (синонім – “ідеографічний словник”) розуміється загальномовний словник неалфавітного типу, в якому експліцитно відображені системні семантичні відношення між одиницями.

За **мовою виконання** тезауруси поділяються на:

- 1) **одномовні**, орієнтовані на структуру однієї мови. До такого типу належать електронний тезаурус Роже, Merriam-Webster Online Thesaurus, Visual Thesaurus, CARMEN, RussNet тощо;
- 2) **багатомовні**, орієнтовані на структуру одночасно декількох мов (міжнародні проекти типу EuroWordNet, BalkaNet, GEMET тощо).

Однією з провідних характеристик словника, що визначає як його структуру, так і обсяги, є його тематична спрямованість, або підмова опису. За **тематичною спрямованістю** тезауруси поділяються на:

- 1) **загальномовні**, котрі представляють лексичний склад усієї мови і здебільшого є дуже об'ємними (електронний тезаурус Роже, Merriam-Webster Online Thesaurus, Visual Thesaurus, EuroWordNet);
- 2) **спеціалізовані**, або словники підмов, які представляють певну галузь науки або просто об'єднують слова за тематикою (напр., NASA Thesaurus – Тезаурус НАСА з аеронавтики).

Загальномовний тезаурус відрізняється від спеціалізованого / термінологічного цілою низкою рис:

1) У спеціалізований тезаурус здебільшого вносяться тільки іменники (слова цієї частини мови переважають в термінології), а в загальномовному представлені слова практично всіх частин мови (іменники, прикметники, дієслова, прислівники тощо) і стійкі сполучення слів (фразеологізми і прислів'я).

2) В основу спеціалізованого тезауруса кладеться домінуюча наукова концепція, тоді як синоптична схема загальномовного тезауруса будується під впливом ідеологічних і світоглядних факторів.

3) Сам характер лексичного матеріалу, що відображається цими словниками, принципово відмінний. Із цього випливає, що відображення лексичної системності в спеціалізованому тезаурусі наперед визначене позамовними обставинами, терміносистемою описуваної галузі, а загальномовний тезаурус здебільшого сам моделює лексико-семантичну систему [7, 45].

Розробляючи основні принципи побудови двомовного термінологічного ідеографічного словника фахової мови авіації, ми виходили з концепції системної організації лексики і структурної побудови семантики слова, висвітленої у дослідженнях таких фахівців, як Ю. Д. Апресян, Л. М. Васильєв, В. Г. Гак, О. С. Герд, П. М. Денисов, Ю. М. Караулов, Е. В. Кузнєцова, В. В. Морковкін, О. О. Тараненко, Д. М. Шмельов та інші. Аналіз праць цих фахівців дали нам змогу визначити основні принципи організації лексичного матеріалу у словнику зазначеного типу. Це принцип системності, принцип варіативності та принцип перетинання.

Принцип системності реалізується в побудові лексико-семантичного поля, усередині якого знаходяться дрібніші групи лексем, між якими встановлюються синонімічні, антонімічні, родо-видові та інші типи відношень. Кожна лексема має бути всебічно описана як елемент певного лексикографічного типу чи декількох типів, якщо вона лежить у точці їх перетину. При цьому всі особливості вказаного типу чи типів повинні описуватися за однією схемою у різних частинах словника. З іншого боку, в описі кожної лексеми мають бути вказані й усі її специфічні властивості.

Втілення **принципу варіативності** виявляється у тому, що у кожній лексико-семантичній групі визначається іменник-домінанта, що виражає основну семантику групи слів, та інші лексеми, що мають додаткові семантичні ознаки порівняно з домінантою і конкретизують таким чином її значення.

Принцип **перетинання** [1, 13] задіяний під час аналізу слів складної семантики, які за своїм значенням можуть входити одночасно до кількох груп слів, куди їх і зараховувано. Наприклад, іменник *skyhook* (п. *helicopter carrying a reel of steel cable that can be used to lift and transport heavy objects* [12, 675] – повітряний підйомний кран) входить і до підгрупи “**Rotorcraft / Гвинтокрилі літальні апарати**”, і до підгрупи “**Aircraft With Special Functions / Літальні апарати спеціального призначення**”.

Ці принципи складають загальну теоретичну концепцію словника і визначають діапазон типів розміщеної у ньому лексикографічної інформації.

Отже, розглянемо специфіку двомовного тезауруса фахової мови авіації. Виходячи з назви, можна стверджувати, що в моделі такого словника будуть поєднуватися риси термінологічного, ідеографічного та перекладного словників, тобто базовими характерними ознаками такого словника є тематичне згрупування лексики однієї мови з одночасним перекладом іншою мовою. Основним цільовим призначенням двомовного термінологічного словника є розкриття сучасного значення терміна. Він може слугувати засобом перекладу, сприяти виробленню термінологічної норми та її затвердження як обов’язкового варіанта, допомагати фахівцям удосконалювати рівень володіння певною фаховою мовою. Іншими словами, словники такого типу забезпечують ефективність та усувають двозначність у спілкуванні в різних галузях науки, техніки чи виробництва, виступаючи посередниками між фахівцями, чим ще раз підкреслюють свою актуальність та універсальність. Наступною його особливістю є те, що такі словники укладаються, керуючись принципом системності й тим самим отримали статус “помічника” в структуруванні, класифікації, моделюванні понять і зв’язків тієї чи іншої предметної галузі, яка обумовлює коло інтересів певної групи

фахівців. Їхньою базовою метою є відновлення семантичних відношень і зв'язків між лексичними одиницями певної фахової мови, які порушені в словниках, побудованих тільки за алфавітним принципом. Під зв'язками розуміють синонімічні, антонімічні, омонімічні, родово-видові, асоціативні, зв'язки за принципом “частина-ціле”, “об’єкт-ознака” і т.п. [9].

Проведений аналіз літератури показує, що аспектам опису та параметризації двомовних термінологічних ідеографічних словників присвячено вже значну кількість робіт [1; 2; 4; 8; 10]. Але, незважаючи на плідну розробку теорії укладання словників цього типу у вітчизняній науці, наразі в лінгвістиці не склалося консолідованого підходу до загальних принципів роботи над створенням двомовних термінологічних ідеографічних словників, до кінця не з’ясовано особливості їх структурної організації. У рамках термінологічної лексикографії рішення цих задач тільки намічається. Таким чином, варто наголосити, що фундаментальним завданням сучасної термінологічної лексикографії є обґрунтування та побудова єдиної концепції розробки двомовних термінологічних ідеографічних словників.

В “ідеальній” моделі словника мають реалізовуватися всі універсальні лексикографічні функції, тобто: 1) систематизуюча; 2) довідкова; 3) навчальна; 4) нормативна. Сила словника полягає в тому, що він пропонує таку модель досліджуваного об’єкта, яка водночас підсумовує наявні знання про нього і відкриває перспективу для одержання якісно нових знань. Ю. М. Караулов дуже влучно назвав словник “відповіддю на будь-яке лінгвістичне завдання” [4, 42].

Надалі вважаємо за потрібне представити власну концепцію розробки відповідного словника, спираючись на найбільш істотні позиції різних дослідників у межах означеної проблеми.

Одним з основних питань термінологічної лексикографії є визначення принципів відбору термінів, які треба внести в словник. Аналіз спеціальних праць з цієї проблематики [2; 3] дозволяє дійти висновку, що серед мовознавців тривають дискусії щодо проблеми визначення принципів, якими доцільно

керуватися при відборі мовних одиниць до двомовних ідеографічних термінологічних словників. Єдиним положенням, у якому науковці одностайні, є те, що базовими джерелами словників такого типу мають бути автентичні фахові тексти, а саме: монографії, публікації результатів теоретичних та експериментальних досліджень, статті в періодичних фахових виданнях [2; 3]. Пріоритетність вищезазначених джерел обумовлена їхньою специфікою: насиченістю термінологічною лексикою, яка розкриває наукові поняття певного фаху й забезпечує їх однозначним трактуванням.

Першочерговим завданням двомовного термінологічного ідеографічного словника є подання терміна як складової частки системи та репрезентація системності конкретної галузі знання чи професійної діяльності через системність термінології. Слід відзначити, що у мовознавстві є цілий спектр способів вичленувати слова, які передають те або інше поняття, тобто належать до одного ЛСП: синтаксичний, психофізіологічний, психолінгвістичний, статистичний, метод семантичних множників тощо. Але більшість дослідників [1; 4; 5; 8; 9; 10] схиляються до формування ЛСП на основі семантико-логічного критерію. Згідно з цим критерієм, слова, які входять до поля, повинні бути семантично адекватними поняттю, яке лежить в його основі [4, 89]. Інакше кажучи, значення лексеми належить до певного ЛСП, коли його семна структура містить риси концепту цього поля. Саме цим критерієм ми керувалися у процесі формування вибірки.

Відбираються такі мовні одиниці, котрі є частиною лексичної системи відповідної фахової мови (об'єднуються категоріальною семою “приналежність до авіації” (*aviation is the design, development, production, operation, and use of aircraft, especially heavier-than-air aircraft* [11, 74])). Системність має проявлятися і в самих тематичних групах, які об'єднуються на основі семантичної та функціональної спільності й у межах яких проявляються гіперо-гіпонімічні, синонімічні, антонімічні відношення. Для вирішення цієї проблеми необхідно провести логіко-понятійний аналіз даної терміносистеми, який включає

компонентний аналіз дефініцій термінів. Варто зауважити, що при розробці будь-якого термінологічного словника невід'ємною складовою та умовою є логіко-понятійний аналіз як фахових текстів, так і дефініцій, оскільки в дефініції перелічуються диференціальні ознаки об'єкта, які виділяють його шляхом ідентифікації з іншим родо-видовим поняттям [4; 9; 10]. Специфіка відповідного аналізу полягає в тому, що в словник заносяться всі термінологічні одиниці, які є планом вираження тієї чи іншої складової логіко-понятійної системи, тобто визначальним фактором є співвіднесеність з тим чи іншим поняттям в логіко-понятійній системі, незалежно від суб'єктивного відношення автора словника. Таким чином, ціллю логіко-понятійного аналізу є виявлення всієї ієрархії понятійної структури конкретної галузі знання чи професійної діяльності. Логіко-понятійний аналіз проводять за таким алгоритмом: 1) гіперо-гіпонімічний аналіз дефініцій термінологічних одиниць англійської фахової мови авіації. Цей етап передбачає виділення в гіперо-гіпонімічних дефініціях родового поняття та його видової ознаки. Таким чином, нами було виділено родове поняття в термінологічних дефініціях, наприклад, *aircraft* – *a vehicle that can fly* [11, 28]; 2) категоріальний аналіз родових понять англійської фахової мови авіації, які були зафіксовані на першому етапі дослідження. Основним завданням категоріального аналізу є виділення базових категорій англійської фахової мови авіації, що відбувається за рахунок віднесення вже виділених родових понять до категоріальних понять; 3) згрупування термінів за понятійними полями. На цьому етапі необхідно було розбити термінологію англійської фахової мови авіації на понятійні поля. Наступним кроком була побудова моделей понятійних полів. Спеціальні поняття створюють систему, формують понятійне поле.

Таким чином, логіко-понятійний аналіз дефініцій термінологічних одиниць англійської фахової мови авіації дозволив виділити близько сотні категоріальних понять, які було згруповано в поля на базі ієрархічних відношень між елементами.

У запропонованій моделі двомовного тезауруса фахової мови авіації за результатами дефінітивного й категоріального аналізу терміни згруповані за 4

великими тематичними галузями: 1) **“The Type of Aircraft”** (“Види літальних апаратів”); 2) **“Aircraft Construction, Equipment and Use”** (“Будова, технічне оснащення та експлуатація ЛА”); 3) **“Aircraft Movement”** (“Рух ЛА”); 4) **“Aviation Personnel”** (“Авіаційний персонал”). Крім рубрик, тезаурус містить також перелік типових підрубрик (модифікаторів), що відображають окремі аспекти предметів. Наприклад, для тематичної рубрики **“Aircraft Movement”** (“Рух літального апарата”) застосовуються такі підрубрики, як **“Characteristics of Controlling and Piloting”** (“Характеристики управління літальним апаратом”), **“Space Characteristics”** (“Параметри розташування у просторі”), **“Movement Area Circumstances”** (“Умови руху”), **“Emergency”** (“Надзвичайна ситуація”), **“Aviation Radioexchange”** (“Радіообмін”), **“Types of Piloting”** (“Види пілотування”) та ін.

Отже, побудовані понятійні поля англійської термінології фахової мови авіації представляють собою самостійну ієрархічну модель терміносистеми відповідної фахової мови, що є базисом під час розробки двомовного термінологічного ідеографічного словника англійської фахової мови авіації.

За аналогією з лексико-семантичною базою даних WordNet [12] основною конструктивною одиницею в двомовному термінологічному тезаурусі фахової мови авіації є синонімічний ряд (синсет) зі стандартним визначенням словникового типу. Синсет у словнику становить лексикалізоване поняття. Слова й синсети зв'язані один з одним певними парадигматичними відношеннями.

У двомовному термінологічному тезаурусі фахової мови авіації представлені такі основні види лексико-семантичних відношень, які ми систематизували як:

1) ієрархічні відношення, або гіпонімія, зокрема дериваційна гіпонімія, представлені гіперонімами та гіпонімами;

2) однорівневі відношення, тобто синонімія (представлена абсолютними синонімами, зокрема фонетичними варіантами, стилістичними та дериваційними синонімами) й антонімія (представлена антонімами).

Словникова стаття двомовного термінологічного тезауруса англійської фахової мови авіації міститиме наступні параметри: 1) мова: англійська, українська; 2) адресація: авіаційні спеціалісти: конструктори, інженери, пілоти, а також студенти, аспіранти, викладачі відповідних навчальних закладів та перекладачі, пов'язані з літературою з авіаційної тематики; 3) вхід: одиниці англійської та української мов, а також за ідентифікаційним номером, з наданням фонетичної (наголос), граматичної (частина мови) інформації й наукової дефініції вхідного слова; 4) асоціативні параметри: спеціальні помітки семантичних відношень між термінами.

Отже, термінологічний тезаурус – це не просто перелік лексичних одиниць певної галузі знання, а цілісна лінгвістична модель, яка сприяє класифікації, зберіганню та передачі фахової інформації.

Створення ідеографічних словників і їх використання є на сьогодні надзвичайно актуальним. Розроблення основних теоретико-методологічних засад створення тезауруса сприяє дослідженню таких аспектів мовознавства, як парадигматика й синтагматика, теорія поля, синонімія, антонімія і полісемія у лексичній семантиці, взаємозв'язок синтаксичних і семантичних характеристик слова, формалізація мовних досліджень.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у подальших дослідженнях принципів лексикографічної параметризації фахових мов, оскільки лексикографічні доробки є важливим кроком до упорядкування та стандартизації лексики певної галузі знання.

Література

1. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. — М. : Языки русской культуры, 1995. — Т. 2. — 767 с.
2. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику : [учебное пособие] / А. Н. Баранов. — [2-е издание, исправленное]. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 360 с.
3. Берков В. П. Двухязычная лексикография / В. П. Берков. — Спб. : СПУ, 1996. — 248 с.

4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1976. — 355 с.
5. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / А. М. Кузнецов. — М. : Наука, 1986. — 124 с.
6. Марчук Ю. Н. Компьютерная лингвистика : [учебное пособие] / Ю. Н. Марчук. — М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. — 317 с.
7. Сірук О. Б. Тезаурус дієслів української мови: лінгвістичні проблеми та методика конструювання : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Олена Борисівна Сірук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут філології. — К., 2006. — 201с.
8. Табанакова В. Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях : дис. на соискание ученой степени доктора филол. наук : спец. 10.02.21 / В. Д. Табанакова. — Тюмень, 2001. — 284 с.
9. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А. А. Уфимцева. — М. : Изд-во АН СССР, 1962. — 284 с.
10. Шмелев Д. Н. Проблема семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. — М. : Наука, 1973. — 280 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

11. Longman Dictionary of Contemporary English / [Ed. by A. Gadsby]. — Barcelona : Longman dictionaries, 1995. — 1668 p.
12. WordNet : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wordnet.princeton.edu/>